

A Látrány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása

I.

A Balaton déli partján, a műút Balatonszemes—Balatonlelle közötti szakaszán egy — ma már kiépített — út vezet Rád pusztára, a Csillag-pusztai Állami Gazdaság ottani üzemegységéhez. A pusztta gazdasági- és lakóépületei egy nyugat felé lejtő, a tóparttól dél felé húzódó homokhát szegélyén állanak. Ettől, a környezetből 15—20 méterre kiemelkedő emelkedéstől tovább Nyugatra a Tetves-patak széles, mocsaras völgye nyúlik el, ugyancsak észak-déli irányban.

A pusztta 15—20 lakóházból álló utcáorának végén, az említett dombszegély meredek partján áll az egykori Rád falu templomának romja, a ma is használt kis temetőben. A romot és környékét sűrű bozót borította, a falak környékén vastag törmelékhalomok húzódtak. Néhány „kincskereső” turkált csak itt, turisták, művészettörténészek ritkán keresték fel.

Pedig a Balaton északi oldalán álló romtemplomokhoz viszonyítva aránylag épebbnek mondható falusi egyházat a szakirodalomban, útikalauzokban többször leírták, ismertették. Legalaposabban Békefi Remig, aki munkájában a romról két fényképet is közölt.¹ Ezek elkészülte óta — amint az a kutatás kezdetén megállapítható volt — az eltelt félévszázad alatt a rom állapota nem sokat változott. Békefi leírása alapján a templomromot a XIII. században épültnek ismertették.² Egy, az 1930-as években — valószínűleg Csányi Károly ösztönzésére — készült felmérést ismerünk még a romról. (1. kép.)³

A Balaton déli partvidékén sajnálatosan kis számban fennmaradt középkori műemlékek állagmegóvásának keretében az Országos Műemléki Felügyelőség 1959 őszén végeztette el a rádpusztai rom feltárását és konzerválását. Az ásatást e sorok írója vezette 1959 okt. 5—17-e között,⁴ ezt követően az OMF pécsi építészeti vezetője végezte el az állagmegóvást Cseh István építésmérnök tervei alapján.

II.

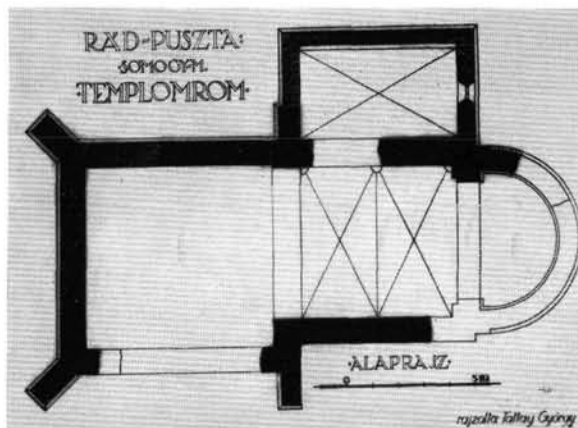
A feltárás munkája — tekintettel az idő és a költségvetés szűkresabott voltára — szinte kizárólag csak a templombelsőre szorítkozhatott. (7. kép.) Eltávolítottuk az átlagosan 1,5 m vastag törmelékkréteget a hajóból, a szentélyből és a szentélyhez északról hozzáépített sekrestyéből. (2. kép.) (A leletanyag, né-

hány kőfaragványtöredéktől eltekintve — rajzukat 1. a 6. képen — minimális volt.) Az ásatás során a templom teljes hosszát átvágó K—Ny-i irányú kutató-árok (4. kép), illetve a szentélyt és a sekrestyét átvágó két, egymásra merőlegesen húzott árok (5. kép), továbbá kisebb szelvények alapján (6. kép) sikerült a templom építéstörténetének egyes szakaszait tisztázni. Temetkezés nyomai a járószint alá mélyített árkokból nem kerültek elő, a templomkörüli temető megkutatására nem kerülhetett sor egyrészt a feladat körülhatároltsága miatt, másrészt azért, mert — mint említettük — a kis település lakói ma is ide temetkeznek. Felszíni nyom nem jelezte s nem volt megkutatható az egykori temetőkerítés fala sem.

Amint az a metszetrajzból is kitűnik (4. kép), a törmelék legvastagabban a templom hajóját borította. A kő- és téglatörmelékben nagyobb, összefüggő falomladékokat is találtunk. Ezek részben a hajó nyugati végén állott karzathoz, részben a diadalívhez tartoztak. Újkori bolygatás a legnagyobb mértékben a jórészt lepusztult apszis területét érintette, itt a járószinteket is eltüntették. Nagy gödör tátongott az apszis és a sekrestyefal találkozásánál a falak külső síkjánál is. A sekrestyét ugyancsak 1—1,5 m-es omladékok borította. Itt viszonylag épségben, helyreállítható állapotban találtuk a keleti falhoz épített oltárt és a menza kőlapjának darabjait (10. kép 6.)

Az egyes részek járószintjeit a metszetfalak, küszöbök és a falalapozási szintek alapján meg tudtuk határozni. A homokos altalajra valószínűleg téglából rakott padozat mindenütt hiányzott.

Az ásatás és a romok fennálló maradványainak vizsgálata alapján a templom építési periódusait az alábbi módon választhatjuk szét (1. 3. kép.)

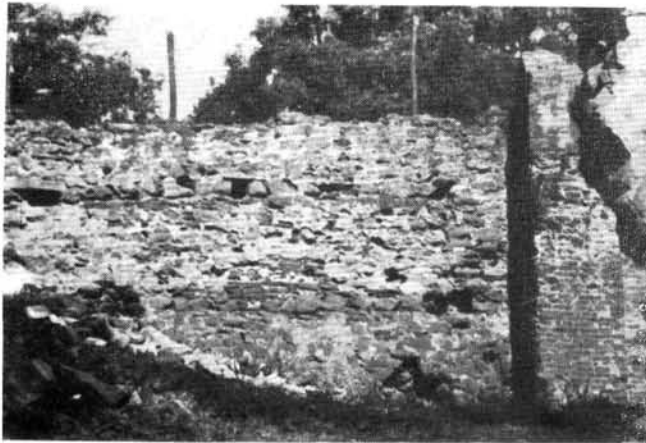

1. Felmérés az 1930-as évekből.

1. Vermessung aus den 1930 er Jahren.

1. Relevé des années 1930.

1. Обмер из 1930-х годов.

A

C

B

2. Részletfelvételek az ásás előtt:

- a) a gótikus hajó D-ről,
- b) a románkori szentély és diadalív maradványa D-ről,
- c) a románkori hajó É-i fala.

2. Teilaufnahmen vor der Ausgrabung:

- a) das gotische Schiff, Südansicht;
- b) Reste von der romanischen Apsis und vom Triumphbogen, Südansicht;
- c) nördliche Mauer des romanischen Schiffes.

2. Détails pris avant les fouilles:

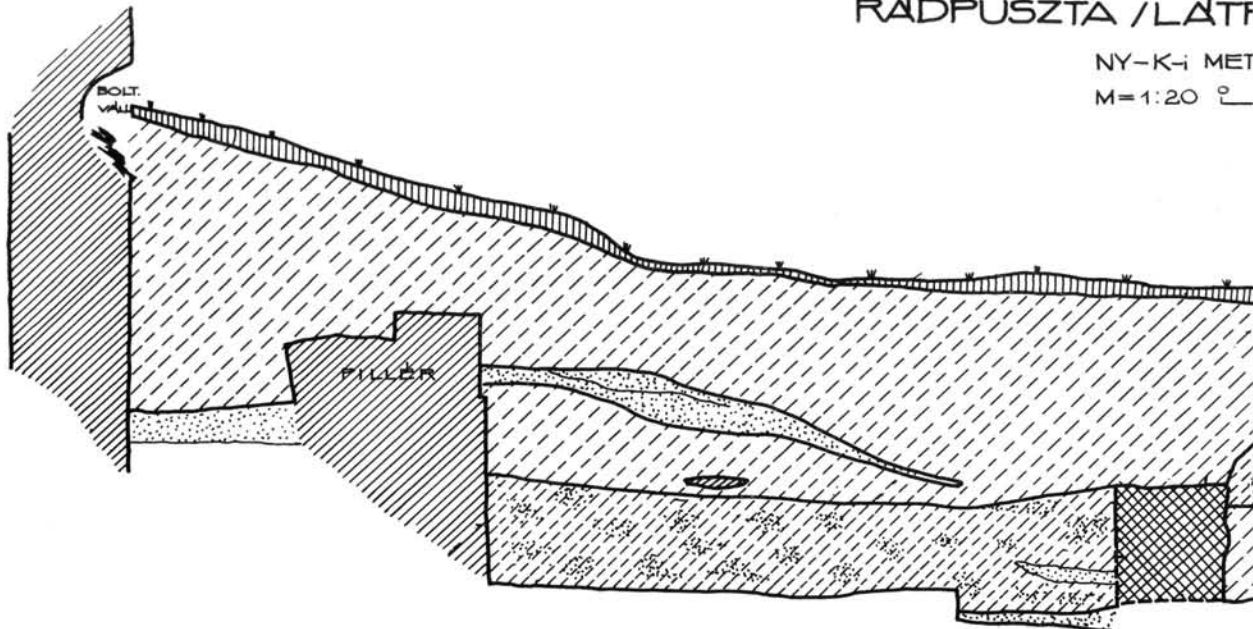
- a) la nef gothique vue du Sud,
- b) restes du choeur et de l'arc de triomphe de l'époque romane vus du côté sud,
- c) le mur sud de la nef romane.

- 2. Детальные снимки перед раскопками: a) готический неф с южной стороны; б) остатки романского святилища и триумфальной арки с южной стороны c) северная стена романского нефа.

RÁDPUSZTA / LÁTF

NY-K-i MET

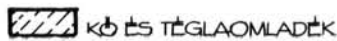
M=1:20

KÖFAL

HUMUSZ

KÖ ÉS TÉGLAOMLADÉK

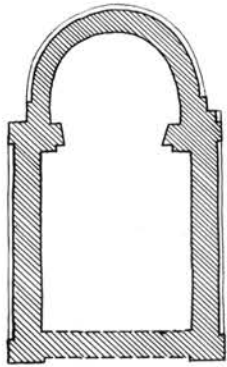

FÖLDES, HUMUSZOS OMLADÉK

RÁDPUSZTA / LÁTRÁNY/ TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

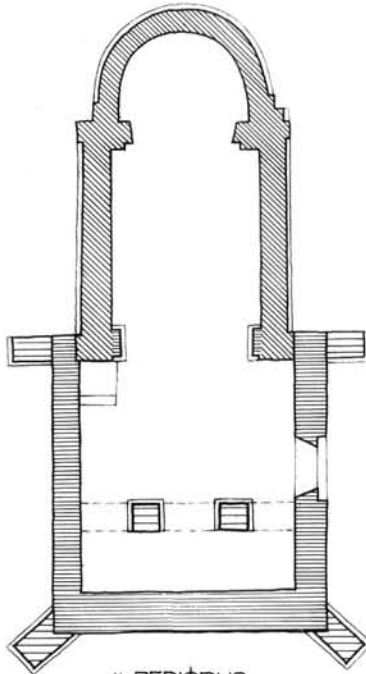
ALAPRAJZ 1959 X 8

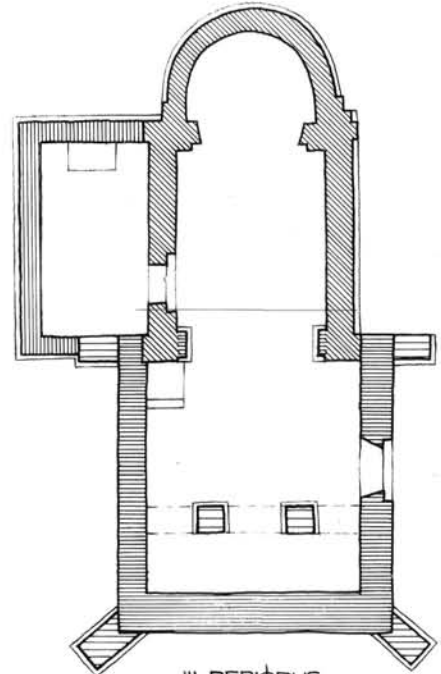
I. PERIÓDUS

M = 1:100

0 5m

II. PERIÓDUS

III. PERIÓDUS

3. A templom építési periódusai.
3. Bauperioden der Kirche.

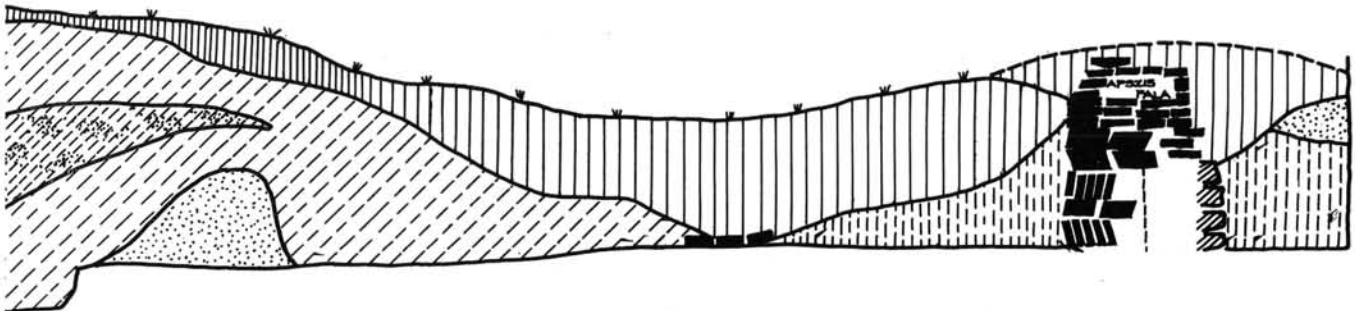
3. Les périodes de la construction de l'église.
3. Строительные периоды церкви.

NY/ TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

1959. X. 8.

0 2M

4. Nyugat — keleti irányú metszettel a templom hosszában.
4. Forschungschnitt in der Länge der Kirche, Richtung W-O.
4. Paroi du fossé de recherche ouest-est longeant l'église.
4. Размер западной и восточной стены вдоль длины церкви.

DOK,

 HOMOKOS, HABARCOSOS TÖRMELEK,

 TÉGLAFAL,

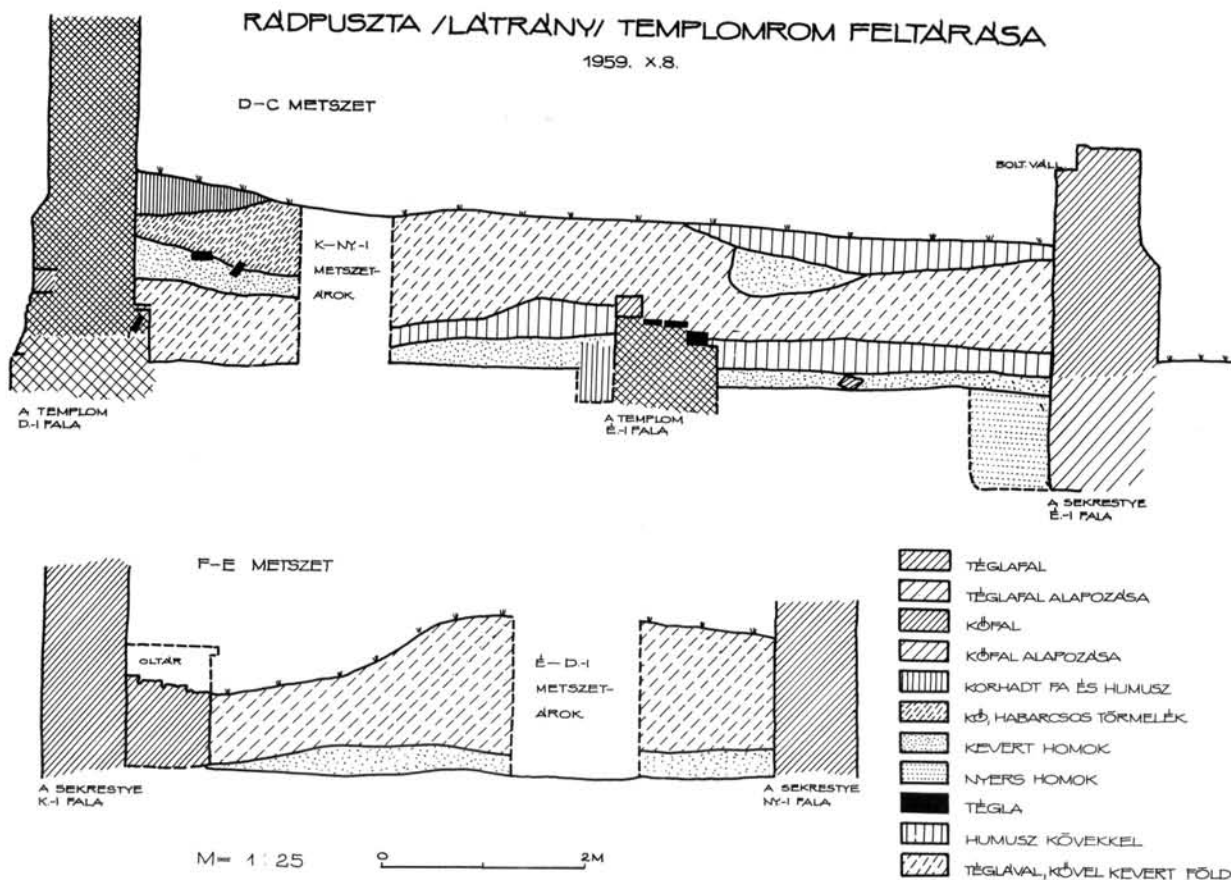
 KEVERT FÖLD,

 TÉGLA,

 ÉGÉSNYOM

RÁDPUSZTA /LÁTRÁNY/ TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

1959. X.8.

5. Déli-északi irányú metszetsfal a románkori templomhajón és sekrestyén keresztül; a sekrestye kelet – nyugati irányú metszetsfala.

5. Forschungsgrabenschnitt Richtung S-N durch das romanische Kirchenschiff und die Sakristei; Forschungsgrabenschnitt der Sakristei, Richtung O – W.

5. Paroi du fossé de recherche sud-nord traversant la nef romane et la sacristie; fossé est-ouest dans la sacristie.

5. Разрез южной и северной стены через романский неф и ризницу; разрез восточной и западной стены ризницы.

1. A templom eredetileg a lapos, jól kiégetett vöröszínű téglából falazott félköríves szentélyből (apszis) és az ennél alig szélesebb hossznegyszögű hajókból állott. Teljes hossza 11,5 m, szélessége a hajón át 7 m volt. A szentély belső tere féllipszis alakú, sugara 3, átmérője 4,2 m. A hajó belmérete: 5,9×4,7 m.

Az apszist, a maradványok tanúsága szerint gömbcikkely boltozat fedte. Az É-i falrészleten fennmaradt részletek alapján téglából falazott ívsoros párkánya volt. A szentély és a hajó közötti, lépcsőzetesen kiképzett diadalív félköríves lehetett, a nyílás szélessége 3,2 m. Az ÉK-i sarokban talált, kétsoros, habarcs nélkül – valószínűleg sározással lerakott – kövekből kiképzett lépcsőfokok jelezték a szentély és hajó közötti szintkülönbséget. Miután a hajó felmenő falai sehol sem maradtak fenn a párkánymagasságig, csak feltételezhető, hogy az ívsor ennek falain is végighúzódtott. Emiatt feltételezhető ugyancsak, hogy eredetileg síkmenyezetű lehetett. (Az É-i falon kivehető boltvállak későbbi periódushoz tartoznak.)

A hajó falvastagsága a lábazatnál 1 m, a szentélyé 0,9 m. A körülfutó lábazat a külső járószint fölé kb. 70 cm-rel magasodott, egy sor négyzetes, lapos homokkőlap alkotta a borítást. A kőlapok a legtöbb helyen már hiányoztak, csak a sekrestye felőli oldalon találtuk meg a maradványát (10. kép a.) A lábazat ferdén lefaragott téglalappal csatlakozott a 10 cm-rel keskenyebb felmenőfalhoz, melynek megerősítésére helyenként vízszintesen, hosszanti irányban beépített falkötő gerendákat építettek

be (7. kép a.) A falsarkokon a lábazatba lefutó, 70–80 cm szélességű falpillérek közül néhány még kivehető volt, a templom bővítésekor a Ny-i oldalon levőket levették.

A szentély K-i végén ásott szelvényben megfigyelhető volt a templom téglafalainak alapozási módja, amely meglehetősen egyszerűsített. (L. 6. és 8. kép.) A homokos altalajba 1 m mélyen és 1,25 szélességben kiásott gödörbe ugyanis egy sor idomtalan homokkővet fektettek s arra három sor, ugyancsak habarcs nélkül élére állított téglasor került. Ezek közül a középső ferdén élére állított volt, a másik kettő a falsikkal párhuzamosan húzódtott. Majd ismét két, élére állított, de már a falsíkra merőleges és habarcsba rakott téglasor következett, helyenként azonban ferdén, illetőleg a falsikkal párhuzamosan rakott sorokat is megfigyeltünk. Ezután további három sor laposan fektetett téglasor zárta le az alapozást. A külső falsík lábazatát borító kőlapok természetesen az alapozás aljáig kőfalazatban folytatódtak.

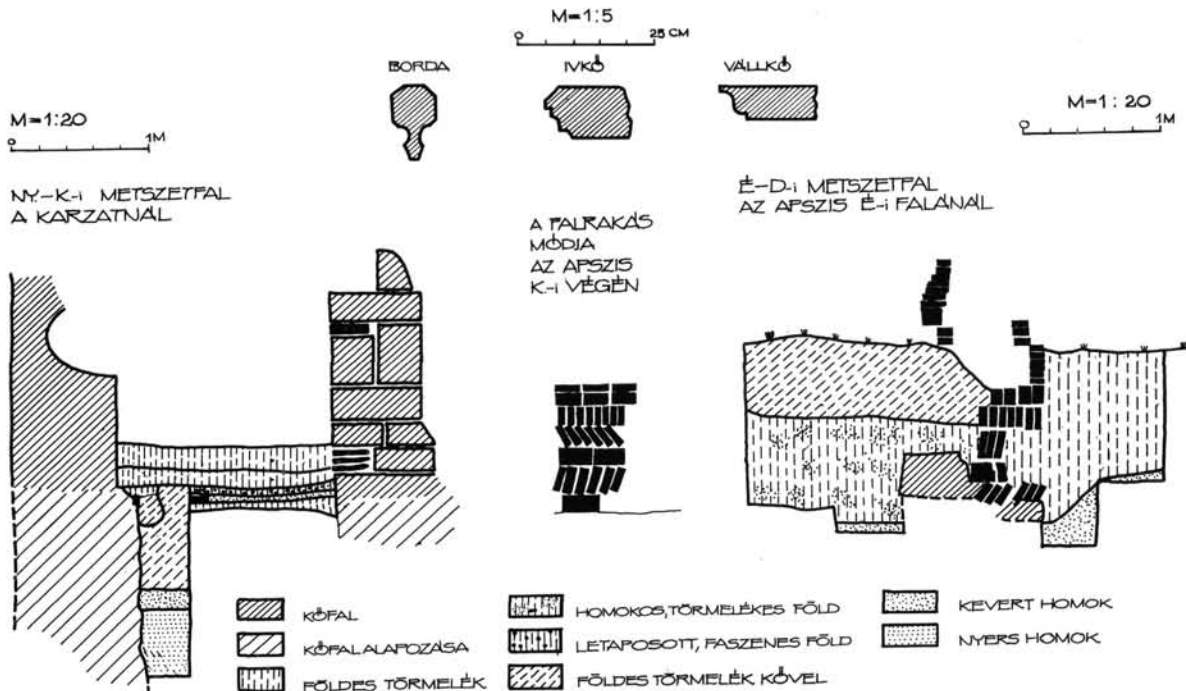
Ez a különös alapozási módszer valószínűleg a homokos talaj esetleges mozgásának (vízbemosások) káros következményeit volt hivatva ellensúlyozni.

A korai templom bejárata a Ny-i homlokzaton nyílt, nyomát azonban a bővítéssel kapcsolatos bontások alkalmával teljesen eltüntették, e falat általában az alapozás mélységéig elbontották. Ablaknyílások a felmenő falak lepusztulása miatt sehol nem voltak észlelhetők.

2. Az eredeti románkori templomot megfigyeléseink

RADPUSZTA /LÁTRÁNY/ TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

1959. X. 8.

6. Részletrajzok: a karzatnál ástott metszettel; az apszis alapozásáról készített metszet; a falalpozás módja az apszisnál; faragványtöredékek rajza.
6. Zeichnungen von Einzelheiten: der bei dem Chor gegrabene Forschungschnitt; Schnitt vom Grundbau der Apsis; Bauweise des Mauersockels bei der Apsis; Zeichnung von Schnitzwerkfragmenten.

6. Détails (dessins): paroi du fossé de recherche creusé près de la tribune; coupe du sous-oeuvre de l'abside; système de fondation de l'abside; dessin de fragments de moulures.
6. Детальные рисунки: разрез раскопанной стены у места на хорах; разрез апсисного фундамента; метод укладки фундамента апсисной стены; рисунок обломков резьбы.

szerint több ízben érte átalakítás, bővítés. Ezek közül elsőnek a XIII–XIV. század fordulójára keltezhető az új hajó hozzáépítése a korábbi hajó Ny-i végéhez. Ez úgy történt, hogy a vegyesfalazatú új falat U alakban kétoldalt a korábbi hajó külső falsíkja mellé falazták s helyenként abba kötötték be. A szabálytalan homokkövekből és (nyilván a korai Ny-i zárófal bontásából származó) tégladarabokból falazott új hajó D-i és É-i falvastagsága 0,9–1 m volt, a Ny-i zárófalé 1,3 m. Az új hajó teljes hossza 9,5, szélessége 9 m, míg a belméret 7×7,5 m-es.

Az új hajót diadalív kötötte össze a régebbi – ezután már szentélyként használt – hajóval. Ennek kiképzése úgy történt, hogy a korai Ny-i zárófalat csaknem teljesen eltávolították, kivéve az új diadalív egyszerű tagozását, kőből faragott lábazata alatti csonkot. (L. 7. kép c.) A diadalív felmenő része a levésett téglafalba nem volt bekötve. (2. kép c.) A diadalív kőből faragott darabjai közül egy párkánytöredéket megtaláltunk. (L. 6. képen.)

A templom új bejárata a toldalék D-i falának középvonalában nyílt. Kűszöbkövéit nem találtuk meg, a külső falsíkon kiképzett káva alapján egyszerű kőkeretelése lehetett. A D-i fal nagymérvű lepusztulása miatt csupán egy helyen észlelhetjük az egyik ablaknyílás rézsűjének nyomait. Elhelyezéséből ítélve két, esetleg három keskeny ablaka lehetett az új hajónak a D-i oldalon.

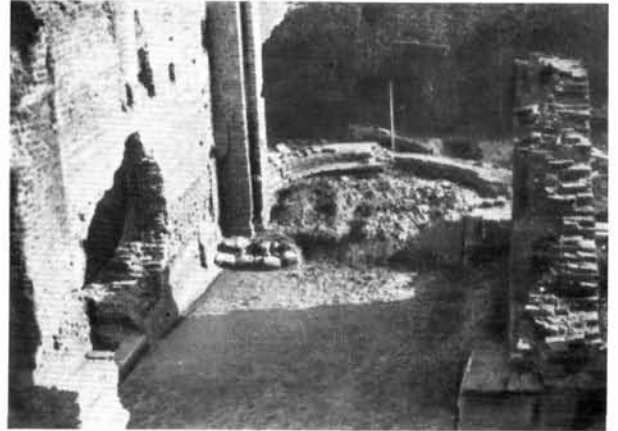
Az új hajó Ny-i harmadában karzat emelkedett. Ennek két, szabályosan faragott kőlapokból épített, három oldalán rézsűs lábazattal kiképzett pillérét találtuk meg a törmelék alatt, közülük az É-i 1,5 m felmenő magasságig épésben került elő. A pillérek 90×90 cm-es négyzetes

átmetszetűek voltak (a lábazat kiugrása miatt alul 1,2×1,1 m.) A hajó karzat alatti része egy lépcsőfokkal magasabb volt. A két pillér vonalában a Ny-i falon 1–1 s az É-i falon további 1, hevederív bekötésére kiképzett fészket találtunk, az egyikben fekvésben talált téglák alapján az ívek téglából készültek. (6. kép; 7. kép d.) A karzatra felvezető feljárt nyomát nem találtuk meg. Előkerült viszont a Ny-i lepusztult falkorona középvonalában egy, a faltest közepébe elhelyezett hatszögletű idomtégla, amely a karzattal megvilágító kétéoszthatú nyílás osztópilléréhez tartozhatott.

Az új hajó ÉK-i sarkában egy mellékoltár alapozásának maradványai kerültek elő. Lehetséges, hogy a másik sarokban is volt még egy mellékoltár, ezt azonban a nagymérvű bolygatás miatt észlelni nem tudtuk.

A toldalék külső falsíkján nyomokban kivehető vakolásvonalok két, egymást követő vakolást jeleztek. Az alsó befutott a diadalív vonalában álló két támpillér alá (ezen helyenként égésnyomokat észleltünk), míg a felső a falat és a támpillért egyaránt beborította. Ez a körülmény, továbbá az a tény, hogy az új hajó falsíkja tagolatlan, míg a támpilléreken vízvezető és körbefutó lábazat volt kiképezve, azt bizonyítja, hogy az említett két támpillér, továbbá a Ny-i falsarkokat rézsűsotosan megtámasztó pillérek, ha nem is sokkal, de később épültek. Az előbbi támpillérek egyébként nincsenek bekötve a falba. (10. kép c.)

Lényegében tehát a román kori templom új, karzatos hajóval történt bővítése két szakaszban történhetett meg, lehetséges azonban a kivitelezés közben végrehajtott változtatás is. A Ny-i zárófal vastagsága, a pillérek alapozás-

7. Felvételek ásítás közben:

- a) a déli oldal falmaradványai,
- b) a románkori diadalív és a későbbi boltváll,
- c) hosszanti kutatóárok,
- d) a karzat feltárt pillérei,
- e) a románkori hajó és szentély feltárás után.

7. Aufnahmen während der Ausgrabung:

- a) Mauerreste an der Südseite;
- b) der romanische Triumphbogen und der spätere Kämpfer;
- c) Forschungsgraben in der Länge;
- d) freigelegte Pfeiler des Chors;
- e) das romanische Schiff und die Apsis nach der Freilegung.

mélysége és a két átlósírányú támpillér valószínűleg nem csupán a karzat, hanem a föléje épített homlokzati torony alátámasztására szolgálhatott. A diadalív vonalában álló két támpillér viszont összefüggésben lehet a korábbi hajó kétboltszakaszos átboltozásával.

E periódushoz köthetjük ugyanis a korábban síkmenyvezetű tér lefedését. (L. 2. kép c; 7. kép b; 6. és 9. kép.) Az É-i falmaradványon jól megfigyelhető az apszis és az új hajó diadalívéhez, valamint középpütt a boltvállak utó-

7. Relevés au cours des fouilles:

- a) restes du mur du côté sud,
- b) arc de triomphe de l'époque romane et la retombe de l'époque postérieure.
- c) fossé de fouilles longitudinal.
- d) les piliers découverts de la tribune.
- e) La nef et le coeur romains après la mise au jour.

7. Снимки во время раскопок:

- a) остатки южной стены;
- b) романская триумфальная арка и позднейшая пята свода;
- c) продольная канава;
- d) раскопанные опорные столбы хор;
- e) романский неф и святилище после раскопок.

lagos bevésése, egy bordatöredék (6. kép) is előkerült a törmelékből.

Elképzelhető tehát, hogy a templom kibővítése eredetileg csak újabb tér nyerésének célját szolgálta, művészi formákkal történő átalakítás igénye nélkül. Az említett átboltozás, a diadalív, a karzat és esetleg a torony építése tette tehát szükségessé a támpillérek felfalazását a XIV. sz. folyamán.

3. Még későbbi időben, a XV. sz.-ban került sor az oltárral ellátott sekrestye — kápolna — hozzáépítésére a román-

8. Az apszis falalapozaása.
 8. Mauersockel der Apsis.
 8. Le sous-oeuvre de l'abside.
 8. Фундамент апсисной стены.

egyike már a XIII. században Pozsega vármegyében él, egy másik ág Veszprém vármegyében jut a későbbiekben jelentős szerephez (egyik tagja, Benedek 1290—1309 között veszprémi püspök). A harmadik ág tagjai közé sorolhatók az itt és a szomszédos falvakban élő és birtokos Rádiak.⁶ A Csánki szerkesztette megyei monográfia szerint ez a nemzetség: „Nemzetségi monostort nem emelt magának, tán megfelelő gazdagság hiánya miatt, vagy mert a törzshelyén részbirtokos fejevári káptalan és pannonhalmi apátság ellátta lelki szükségletét.”⁷

Valóban, a pannonhalmi bencés apátság már egészen korai időktől fogva kapott itt adományokat magánosoktól, akiket — bár bizonyítékunk nincsen rá — alighanem szintén a Rád nemzetség tagjai közé sorolhatunk. Így elsőnek 1131—41 között András remete, egykori veszprémi prépost ajándékoz többek között Rád faluban élő szabadosokat, továbbá 3 szőlőt és 6 szőlőművest az apátságnak.⁸ Néhány évvel később pedig, 1146-ban, Színes asszony adott Pannonhalmának 5 szőlőt a Rádon levő 5 háznéppel együtt.⁹ Az 1237—40 közötti Albeus-féle összeírás alapján a monostornak 10 ház szőlőművese, 1 jobbágya és 3 ház „börtöne” (praeco) volt Rádon,¹⁰ ez megfelelt a két említett adományban foglaltaknak. 1255-ben a nemzetség tagjai 3 márkáért 30 hold földjüket, a hozzátartozó rétekkel és 2 szőlővel együtt adják el a pannonhalmi apátságnak.¹¹ Néhány évvel később, 1261-ben már a szomszédos Tardon levő birtokukat is eladják 36 marka, korábban felvett kölcsön ellenértékéért.¹²

kori hajó É-i oldalához. A tisztán kőből falazott, 70 cm-es falvastagságú sekrestye K-en a román kori falpillérhez csatlakozott teljes szélességben, Ny-on viszont az ott álló támpillér szélességénél keskenyebben épült hozzá ehhez (10. kép a. és c.) A sekrestye-kápolna külső mérete 7,5×4 m, belmérete 6,3×3,5 m.

A helyiséget az oltár fölötti keskeny, félköríves lezárású részsüablak világította meg. A két keskeny falon látható habarcsnyom és a hosszanti fal kiképzése jelezte, hogy egyszerű dongaboltozattal lehetett fedve, fölötté féltetővel. A terepadottságok miatt a helyiség járósintje két lépcsőfokkal volt mélyebben. A korai templomhajóból nyitott ajtónak csak a küszöbkövét találtuk meg, a tátongó nyílás miatt az eredeti magasságát nem tudtuk megállapítani. (10. kép a. és 2. kép c.)

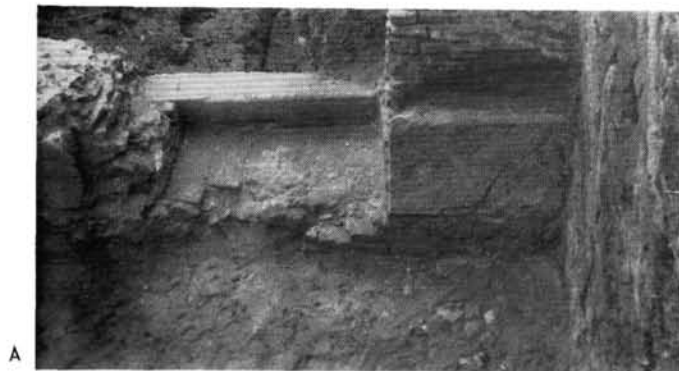
III.

Az egykori Rád falu templomára vonatkozó írásos forrásunk egyedül a pápai tizedjegyzék 1333-ból, illetve 1335-ből származó adata. Eszerint előbb Péter plébános 50 kisdénárt, majd Gergely 20 kisdénárt fizetett.⁵

Lényegesen részletesebb és korábbi adatok szólnak magáról a faluról, továbbá az itt élt Rád nemzetségről. Karácsonyi János a nemzetség három ágát ismeri, ezek

9. Utólag bevéselt boltváll a román kori hajó északi falában.
 9. Nachträglich eingemeißelter Kämpfer in der nördlichen Mauer des romanischen Schiffes.
 9. Retombe taillée postérieurement dans le mur nord de la nef de l'époque romane.
 9. Пята свода позднейшего происхождения в северной стене романского нефа.

A bencés apátságon kívül egy 1229-es adat szerint a fehérvári káptalannak is volt itt birtoka.¹³ Mindezek az adatok — majd a XIV. századiak — bizonyítják ugyan a bencések fokozatos térhódítását a XII—XIII. században, de arról is tanúskodnak, hogy a nemzetség ittélő tagjai még rendelkeznek birtokokkal s Rádon és a környéken feltétlenül őket kell ősfoglaló nemzetségnek tartanunk.

Nyilván e nemzetség — illetőleg az abból kivált ág, család — tagjai közé tartozik az 1270-ben említett Ampodin,¹⁴ az 1318-ban szereplő Rádi Márk, aki ekkor bérlője, vagy jogtalan használója az apátság itteni birtokainak.¹⁵ Tudomásunk van arról, hogy a XIV. század folyamán, 1348 utáni évtizedekben Rádi Lőrinc fia, Imre bérelte a pannonhalmi apátság itteni birtokrészét évi 300 ezüstdénárért.¹⁶

10. A sekrestye:

- bejárat a hajóból, jobbra a román kori lábazat kváderköve,
- oltáralapozás és menzatöredékek,
- jobbra: a gótikus hajó északi fala, hozzáfalazott támpillérrrel, és az ehhez épített sekrestyefallal.

10. Die Sakristei:

- Eingang vom Schiff, rechts der Quaderstein des romanischen Sockels;
- Altarsockel und Mensafragmente;
- rechts: nördliche Wand des gotischen Schiffes mit dem zugemauerten Stützpfiler und die an den letzteren gebaute Sakristeiwand.

10. La sacristie:

- entrée du côté de la nef; à droite: pierre d'appareil de la base de l'époque romane,
- fondement et débris de la table de l'autel,
- à droite: mur nord de la nef gothique, avec le contrefort y ajouté postérieurement, et le mur de la sacristie adossé contre le contrefort.

10. Ризница:

- вход из нефа, справа камень квадратной колонны романского периода;
- фундамент алтаря;
- справа: северная стена готического нефа с пристроенными к ней опорными столбами и стеной ризницы.

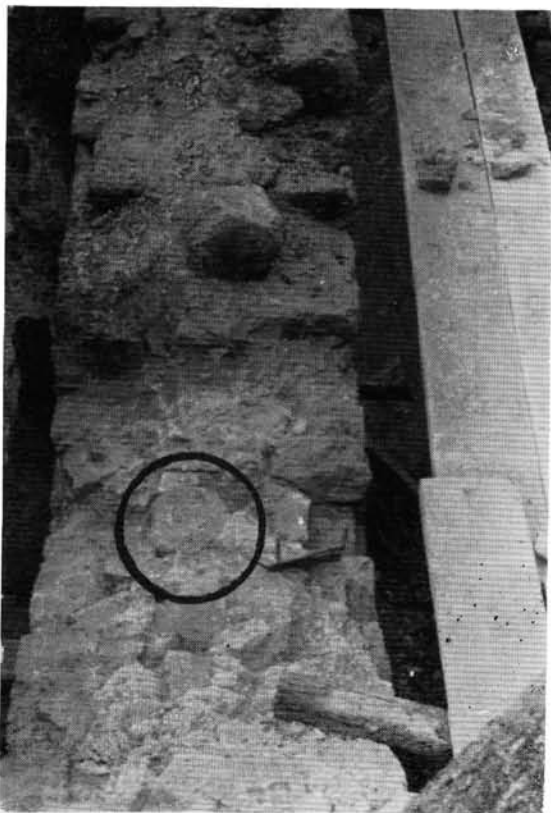
Mindezek alapján Rád kis falusi templomának építetőit, kegyurait nem a bencésekben, hanem e nemzetség tagjaiban kereshetjük. Jellemző egyébként, hogy amikor az említett Tard falunak a Megváltó tiszteletére szentelt templomáról szó esik, a Rád nemzetség tagjai úgy nyilatkoztak, hogy az ő kegyuraságukból került át a pannonhalmi apátság birtokába,¹⁷ holott éppen e templom tizedéért már a XII—XIII. század fordulóján pereskedés folyik a veszprémi püspökség és az apátság között.¹⁸

Rádi birtokrészét az apátság a XV. század folyamán is bérbeadhatta, 1449-ben évi 3 forintért Bodó Gergely bérelte.¹⁹ E századból a falura vonatkozó más adatunk nincs, kivéve az 1451-es bortizeddel kapcsolatos pereskedést a fehérvári káptalannal. Rádon ekkor 89 szőlő tizedéről van szó.²⁰ 1534-ben Rád főapátsági jószágot 13 portával írják össze,²¹ később környékbeli földesurak tartják a kezükben.²² A későbbiek folyamán hódoltsági terület lévén egyideig kétfelé adózott. 1573—75-ből való török adóösszeírás 8 házat említi,²³ ugyanekkor — 1572-ben — a tihanyi várhoz 7 ház adózik 10 Ft-tal.²⁴ Utolsó ismert adatunk 1588-ban nagyjából ugyanezt az állapotot mutatja.²⁵ A tihanyi apátság 1645 körül úrbéri összeírásában is említi, majd 1671—87 közötti hasonló jegyzékük már pusztá falunak említi Rádot.²⁶ Valószínű azonban, hogy a település már jóval korábban elpusztult, újkori birtokosai — legutóbb a Festetich-ek — csak majorságot létesítettek a helyén.²⁷

IV.

A rádpusztai templomrom építési periódusai közül a másodikat a XIII—XIV. század fordulójára, illetve a XIV. századra — támpillérek építése —, a harmadikat a XV. század második felére keltezhetjük, figyelembevéve egyrészt a feltárt és megvizsgált maradványokat, azok összefüggéseit s általában a környékbeli középkori templomok hasonlójellegű átalakításainak kronológiáját.

Legfontosabbnak azonban a románkori mag építésének időpontját tartjuk s ennek meghatározásánál a Balaton-környék falusi templomainak építéstörténetével kapcsolatos újabb kutatásokhoz csatlakozva szeretnénk néhány észrevételt is tenni.

11. A gótikus hajó nyugati fala, középen a beépített idomtégglával.
 11. Westliche Wand des gotischen Schiffes mit dem Profilziegel in der Mitte.
 11. Mur ouest de la nef gothique, avec la brique profilée emmurée au milieu.
 11. Западная стена готического нефа с профильным кирпичом посередине.

templom, melyet a XIV. században kibővítettek.³⁵ A románkori rész méretei megegyeznek a rádpusztai templommal, sőt a bővítés módja is azonos (a hajó toldása, kegyúri karzat kialakítása, támpillérek építése, stb).

Legutóbb Parádi Nándor a Hács-béndekpusztai templomrom alaprajzát közölte és leírta a maradványokat.³⁶ Ő is felhívta a figyelmet az építőanyag, méret és kialakítás tekintetében a rom és a rádpusztai hasonlóságára. A templomhoz tartozó település edényégető-, illetve sütő-kemencéinek leletanyaga alapján bizonyítottak látja, hogy a Hács-béndekpusztai és a rádpusztai templomok építése egy időben, a XII. században történhetett.³⁷

Mellőzve most azokat a téglából épült, részben romos, részben átalakított Somogy megyei középkori templomokat, melyek alaprajza, periodizálása még nem kellőképpen tisztázott (ilyenek pl. a somogyvámosi, az Ádánd-kétyei, somogytúri romok, vagy a kercesligeti, 1770-ben átalakított, de románkori íves szentélyzáródású templom), még a zselicszentjakabi bencés apátság 1960–64 között feltárt maradványait vegyük szemügyre.³⁸ Aligha kell ugyanis messzebbre mennünk, hogy a rádpusztai, a Hács-béndekpusztai, fonyódi templomromok, vagy a műemléki kutatást ezidáig sajnálatosan nélkülöző Teleki templomának³⁹ előképét megtalálni véljük. Az eddigi közlések alapján is szembeötlő, hogy a XI. század 2. felére keltezhető, téglából épített, háromhajós, kegyúri karzatos, ívelt szentélyű templom bizonyos méreteket (pl. szentély) és alaprajzi beosztást tekintve (pl. kegyúri karzat) megegyezik a felsoroltakéval. A közvetlen hatás a románkori kis falusi templomok felépítésénél, majd bővítésénél is bizonyára innen eredeztethető és nem a somogyvári bencés monostortól.

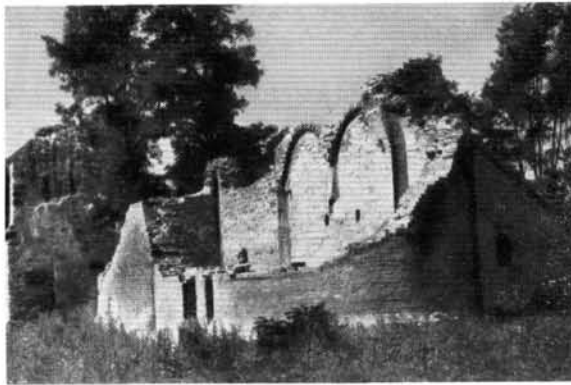
Ánélkül, hogy teljességre kívánnánk törekedni még csak a szomszéd megyék íves szentélyzáródású analóg falusi templomainak felsorolásában is, nem mellőzhetjük néhány Vas-, illetve Zala megyei templom megemlégtését. Mégpedig nemcsak a formai azonosság miatt, hanem a rájuk vonatkozó történeti adatok hasonlósága miatt is. Rád templomának építetőit fentebb már a hasonlónevű Rád nemzetség tagjaiban neveztük meg. Béndek birtokosai feltehetőleg már a XIII. században is, 1331-ig a Tengerdiek voltak.⁴⁰ Fonyód — legalább részben és a XIII. század elején — a pannonhalmi apátságé.⁴¹ Teleki — a XIV. században már két településre vált szét — birtokosai között különféle egyházakat és a gordovai Fancs családot találjuk.⁴² A hiányos adatok miatt azonban egyértelműen egyik esetben sem tudjuk eldönteni, meghatározni e somogyi települések templomainak építetőit.

Formailag azonos jellegű templomot találunk a zalai Becsehely-Pólán, amelyet Genthon a XII. századra datál,⁴³ lakosairól, birtokosairól adatunk nincs.⁴⁴ Az ugyancsak zalai Bóde-szentmihályfai, félköríves szentélyű, homlokzati tornyú templom⁴⁵ építetőit a XV. századtól ismert itteni birtokos Terjék-család⁴⁶ elődeiben kereshetjük. Köz-nemesek települése a vasi Magyarszecsőd,⁴⁷ melynek félköríves szentélyű, homlokzat előtti toronnyal épített templomát Genthon XIII. századnak tartja.⁴⁸ Ugyancsak kisenemesek lakta település volt az egykori Kopács falu,⁴⁹ az általuk épített templom (ma Csemeszokpácson) arányait és belső téralakítását tekintve⁵⁰ ugyancsak felsorolható a rádi templom analógiái között.

Feltűnőnek kell tartanunk, hogy ott, ahol megbízható adatok állanak rendelkezésünkre, ezeket a félköríves szent-

A vidék félköríves szentélyzáródású falusi templomaival kapcsolatosan Entz Géza az alábbi észrevételt tette: „feltűnő, hogy a balatonvidéki XIII. századi románkori falusi templomok között milyen kevés félköríves szentélymegoldást találunk...”²⁸ A déli parton Rádót és a szomszédos Teleki falu templomát említi, majd a zalavári XI. századi várkapolna mellett még a csobánci romtemplomot és a szentkirályszabadjai, többszörösen átalakított templom legkorábbi részét sorolja ide. Teljességre nem törekvő felsorolását a tő északi partvidékének románkori templomainak Koppány Tibor által készített kataszteréből²⁹ tovább bővítjük. Így félköríves szentélyzáródású az alsópáhoki, a badacsonytomaji, a balatonszepezdi, a csabrendeki, a kisdörgicsei, a felsőörsi, a hegymagasi, a kövágóörs-ecseri (ennek első periódusát idevéve), a Szigliget-újfalui, a Szőcdabasi rom-, illetve átalakított templom.³⁰ Listánk természetesen még mindig nem tekinthető lezártnak. Koppány egy későbbi, Czeglédylonával közösen írt tanulmányának³¹ térképmellékletén jelezte a balatonakali, illetve Balatonakali-ságpusztai egykori falusi templomokat is, mint íves szentélyzáródásúakat. Azóta a megye régészeti topográfiájának nyomdába került II. kötetében meggyőző adatokat is produkáltunk ezekre nézve. (1967-ben Palágyi Sylvia leletmentő ásatása Ságpusztán régészetileg is igazolta az íves szentélyzáródású kis templom meglétét). Utalhatunk továbbá arra, hogy Kozák Károly a zalaszántói templom feltárásáról készült tanulmányában még csak feltételezte a XI–XII. századi első kőtemplom íves szentélyének meglétét,³² az 1963. évi hitelesítő ásatás során azt fel is tárta,³³ így összeállításunk ezzel is bővíthető.

Hasonló a helyzet a somogyi parton. A fonyódi vár területén Fitz Jenő 1957–59 között végzett ásatása során feltárta a település egykori templomát és templomkörüli temetőjének egy részét.³⁴ Feltételezi, hogy a templom második építési periódusában épült volna, mégpedig a XI. században, az a kisméretű, íves szentélyzáródású tégl-

12. A templomrom állagmegóvás után:

- a–b) délkeletről,
- c) a román kori hajó északi fala a sekrestyeajtóval és a későbbi átboltozás jelzésével,
- d) a gótikus toldás diadalívének és a karzat pilléreinek maradványai.

12. Die Kirchenruine nach dem Bestandschutz:

- a–b) Südostansicht;
- c) nördliche Wand des romanischen Schiffes mit der Sakristeitur und dem Zeichen der Späteren Umwölbung;
- d) Reste vom Triumphbogen der gotischen Ergänzung und von den Chorpfeilern.

12. Ruine de l'église après les travaux de conservation:

- a–b) vue du côté sud-est,
- c) mur nord de la nef de l'époque romane avec la porte de la sacristie et avec l'indication du cintrage postérieur,
- d) restes de l'arc de triomphe du rajout gothique et des piliers de la tribune.

12. Руины церкви после консервации:

- a–b) с юго-восточной стороны;
- c) северная стена романского нефа с дверью в ризницу и следами позднейшей пяты свода;
- d) готические дополнения к триумфальной арке и остатки столбов хора.

télyű, a szakirodalomban XII–XIII. században épültnek tartott falusi templomokat nem túl vagyonos nemzetségek, illetve a későbbi századokban kismemesi családok lakta településeken találjuk. (A Balaton északi partvidékén található, fentebb felsorolt települések lakosaira vonatkozó adatok ugyanezt mutatják.) Vajjon véletlen egyezésekről van ezekben az esetekben szó?

A Balaton-környék román kori falusi templomainak egy csoportját, az egyenes szentélyzáródásúakat Kozák Károly a XIII. század közepén épültnek tartja s e forma alkalmazását a pannonthalmi, tihanyi bencés kolostorok falvaikban alkalmazott építőtevékenységének, illetőleg azok hatásának

tulajdonítja.⁵¹ Felvetette egyúttal, hogy e gondolatmenet elfogadásával „... lehetőség nyílt arra, hogy a félköríves záródású templomok építését esetleg korábbi időben keressük.”⁵² Szerinte Magyarországon a XI. századtól a XII. század közepéig templomaink csak félköríves szentélyzáródással épültek volna.⁵³

Kozák Károlytól függetlenül Koppány Tibor a Balaton-füzfő-mámai templomromról Czeglédy Ilonával közösen írt tanulmányában⁵⁴ szintén foglalkozik a Balaton-felvidék túlnyomórésztben egyenes-, illetve kisebbrészt íves szentélyzáródású falusi templomainak problémájával. Ő is bencés hatásnak tulajdonítja az egyenes szentélyzáródás sűrű elő-

fordulását s az ezeket felépítő faluközösségek — főleg egyházi birtoklású településekről van szó — szerinte „... a birtokos egyházi testület feltehetően egységes útmutatásai alapján építik fel templomaikat”.⁵⁵ Ugyanakkor az íves szentélyzáródású templomok építetőit világi földesurakban látja, bár a két típus későbbi keveredését sem tartja kizártnak. Feltételezi viszont, éppen az íves szentélyzáródású, gazdagabban díszített templomok művészeti részletei alapján, hogy ezek inkább a XII. század végén s a XIII. században épültek látszanak, míg az egyenes szentélyzáródásúak talán már a XI–XII. században elkészültek, éppen a Szent István-féle templomépítésről szóló kötelezettségi törvény szigorú figyelembevételével.⁵⁶

Ugyanő a Kővágóörs-ecseri templomrom feltárásáról szintén Czeglédy Ilonával közösen publikált munkájában a többszöri átalakításon átesett épület első, szerény megjelenésű — bár kegyúri karzatos — formáját a XII. századra datálja: „... főleg a templom alaprajzi formája, ezen belül a feltűnően széles szentély nyomán egyaránt a XII. századra tehetjük templomunk építési idejét.” Majd odább: „... ezzel átmenetet alkot az ismert XI. századi alaprajzok... és a XIII. században épített számtalan kisméretű íves szentélyű szomszédos falusi templom... között.”⁵⁷ Bizonyítékul hozza fel még, hogy a derékszögű négyzetfalós rendszer, mely e templomok alaprajzára kisserkeszthető, a XI. századi templomokra még, a XIII. századiakra már nem, vagy legalábbis nem kizárólag alkalmazható.⁵⁸

Entz Géza, már jóval korábban, a csarodai templomról írott, 1955-ben megjelent tanulmányában felvetette, hogy „... még a XII. században a kisebb földesúri családok... a szerényebb lehetőségek következtében szerzetesi monostorok helyett kis falusi plébániatemplomaikban építetik meg a nemzetiségi monostorok mintájára a kétszlopos, háromíves földszintű, három- vagy egyíves emeletű, falazott kegyúri karzatokat a monostorok szokásos két torony helyett egyetlen, a középső boltív fölé helyezett toronnyal.”⁵⁹ Megemlíti, hogy a Dunántúlon és az Alföldön sem hiányozhatott ez a megoldás, bár jóval kevesebb példánya ismeretes, mint Erdélyben, vagy a Felvidéken.⁶⁰ E gondolatmenetet folytatva a nyugati karzatokról írott munkájában⁶¹ sajátos magyar vonásnak tartja, hogy „... az eredetileg központi hatalom által megindított és kifejlesztett kezdeményezést nálunk nem a király, hanem a nemzetségek és a belőlük kiágazó kisbirtokos családok veszik át...” mégpedig a XII–XIII. században.⁶² Kíváncsúnak látná egyébként annak tisztázását, vajon „... a legegyszerűbb falusi templomokban a falazott karzat előzményeként alkalmazták-e a fából készült karzatot, mint ahogyan erre Csehországban a XI–XII. század fordulóján akadnak ma is meglévő példák...”⁶³

Amint a fentiekből kiténik, a falusi románkori templom-típusok szétválasztása, építető, alaprajzi kivitel, illetőleg időrendi sorolás tekintetében a kutatás napirendi témái közé tartozik — még ha nem is idéztük a további, a kérdéssel kapcsolatba hozható dolgozatokat. A rádpusztai templomrom feltárása kapcsán tett észrevételeinket, anélkül, hogy a kérdés sokrétű vizsgálatába belemerülünk, azzal a reménnyel közöljük, hogy némelyikük talán a továbbiakban figyelembevehető s hogy ezek alátámasztják azon felfogásunkat, mellyel Rád egykori templomát a XII. század közepén épültek tartjuk.

1. Szerkesztési arányokat vizsgálva feltűnő, hogy az íves szentélyzáródású — fentebb felsorolt és ismert alaprajzú — falusi templomok kétharmadánál a hajó belső hosszának és szélességének aránya 1,3 : 1 körül van, — így a rádpusztai is — míg a többi 1,5 : 1 arányú.

Ugyanakkor éppen fordítottja ennek az egyenes szentélyzáródású templomok hajóterének aránya, itt kétharmadrészt 1,4–1,6 : 1 arányt észlelünk s csak egyharmadnál található 1,2–1,3 : 1 arány.

Nem képzelhető-e el az, hogy — elfogadva azt a vélelményt, mely a négyzetes szentélyzáródású falusi templomok jórészt XIII. században épültek tartja — az 1,3 : 1 arányú, főleg íves és kisebbrészt egyenes szentélyzáródású

templomok építését korábbra, a XII. századra tegyük?

2. Méretek tekintetében is különbség mutatkozik az ívelt és egyenes szentélyzáródású templomok között, utóbbiak általában nagyobbak, több hívő befogadására alkalmasak. Az esetek felénél — mindkét típusra vonatkozik ez — megállapítható a templomhajó és a szentély méreteit összehasonlítva, hogy az ívelt szentélyű templomok „ideális” mérete 12×7 m, — ilyen a rádpusztai is — míg az egyeneszáródásúaké 14×8 m.

Figyelembevéve az Árpád-kori falusi településeink lélekszámára vonatkozó legutóbbi vizsgálódásokat, úgy tűnik, hogy a szabadabb jogállású, későbbi kisnemesi lakosság falvainak lélekszáma általában kisebb, mint a főleg egyházi, de világi nagybirtokon is levő falvaké.⁶⁴ Így a templomok nagysága és az építő közösség lélekszáma közötti összefüggés kézenfekvőnek látszik.

3. Kozák Károly elmélete szerint a XIII. század közepe-táján épült egyenes szentélyzáródású falusi templomok éppen az esetek jórésztében egyháziak kezén levő, de általában a kialakuló feudális nagybirtokokhoz tartozó falvakban állottak volna, míg Koppány Tibor éppen megfordítva gondolja a dolgot; s az építőkényszer korábbi érvényesülését főleg az egyházi birtokokon feltételezi, már a XI–XII. században.

A XIII. századi építkezések ellen több érv hozható fel. Elsősorban az, hogy az egyházi nagybirtokosok — hogy csak ezt vizsgáljuk — már a XII. században, ha nem korábban birtokolták azokat a falvakat, ahol oly megkésve építkeztek, vagy építettek volna. Nem képzelhető el, hogy éppen az egyházi birtokosok hajtották volna végre legutóljára a templomépítésre vonatkozó rendelkezéseket. Nem fogadható el az az indok sem, hogy eleinte csak a tíz falu — egy templom ely megvalósítása volt a feladat s hogy a XIII. századi építkezések a falvak számának gyarapodásával (osztódás, telepítés) váltak aktuálisak. Szabó István fentebb már hivatkozott munkája alapján megállapíthatjuk, hogy a települések száma legkésőbb a XIII. század elején — ha nem előbb — kialakult s később már inkább csökkenő tendenciát mutat.⁶⁵ Különösen a Balaton-felvidéken kell feltételeznünk az országonál nagyobb ütemű templomépítkezéseket, tekintettel egyrészt a történelmi előzményekre, másrészt az egyházi nagybirtokok túlsúlyára.

Mégis — elfogadva, hogy az egyenes szentélyzáródású templomok jórésze, sőt az íveszentélyűek bizonyos hányada is XIII. századi — hogyan lehetséges az ellentmondás feloldása?

A XI–XII. század folyamán a kialakult egyházi birtokok (püspökségek, kolostorok) jövedelmük nem kis részét a központi egyházi épületek emelésére kellett hogy fordítsák. Ugyanígy jelentős anyagi erőt igényelt egyes tehető világi birtokos-nemzetség, -család részéről a monostorok építése is (pl. az almádi monostoré).

A szolgáltatók anyagi megterhelése tehát meglehetősen nagy lehetett. Ilyen körülmények között elképzelhető a XI–XII. században még az időtálló építőanyagban gazdag vidéken is romlékony anyagú fa-, sövény szerkezetű falusi templomok építése — átmeneti megoldásként. Kétségtelen hogy erre vonatkozó régészeti bizonyítékaink — eltekintve a honfoglalás előtti zalavári fakonstrukciós templomoktól⁶⁶ — nincsenek. De vajon ilyesfajta előzmények kutatására fordítottunk-e ezidáig kellő figyelmet?

Annak valószínűsége, hogy a XI–XII. században épült falusi templomok eredetileg íves, majd későbbi átalakítás révén egyenes szentélyzáródásúak lettek volna, szintén csekély, az egy Zalaszántó sem kivétel ez alól, hanem a történeti adatokkal egybehangzóan azt mutatja, hogy az ívelt szentélyű korai templom építetői szintén világi kisbirtokosok voltak.

4. Utaíva Entz Géza megállapítására a falusi kegyúri templomok építőivel kapcsolatban, valóban szükséges a karzatok nyomait keresnünk, főleg az ívelt szentélyzáródású, XI. századi falusi templomoknál. Ebben a korban a homlokzati torony (ha egyáltalán volt) ugyanúgy fából

készülhetett, mint nem egy esetben a karzatok pillérei. Így a kegyúri karzatok meglétét nem okvetlenül és kizárólag kő- vagy téglapillérek bizonyítják. Míg Kővágóórs-Ecséren találni ilyet, addig a szomszédos Kisgörgőcse ugyancsak kicsiny templomában boltív tartotta a karzat terhet. Másutt a hosszalokban kiképzett gerendalyukak Nnuskodnak a faszerkezetű karzat meglétéről, mint például atagyvázsony-Csepely esetében.

Rádpusztán, de Fonyódon is a korai templomokhoz toldott hajórészben előkerült a kegyúri karzat két pillérmaradványa. Fel kell tételeznünk, hogy ez már csak díszesebb, időtállóbb formában ismételte meg a korábbi román kori templomokban kiképzett karzatot, mely fából készült.

* * *

A fentiek alapján az ívelt szentélyű falusi templomokat olyan, főleg a XI—XIII. században létrejött építményeknek tarthatjuk, melyek — legalábbis a Dunántúl középső részén — szabad jogállású nemzetiségek településein épültek, a környező monostorok mintájára, azok redukált másaként. Datálásuk a legtöbb esetben megelőzheti a szomszédos egyeneszáródású templomokét s azzal is magyarázható, hogy e települések lakosságának anyagi lehetőségei jobbabbak voltak az egyházi, vagy világi nagybirtokok élőkéhez képest. Ez nemcsak az állandójellegű templomok korábban történt felépítésében, hanem azok díszítésében is megnyilvánulhatott.

Kétségtelen, hogy a fenti feltevések bizonyítása, általánosabb érvényű megfogalmazása lényegesen nagyobb számú objektum elmélyült és sokoldalú vizsgálatát igényli. Falusi, román kori templomaink építéstörténeti vizsgálatánál ezek a módszerek egyre inkább nélkülözhetetlenek, ha az eddigi stereotíp XII—XIII. századi kormeghatározások finomítására törekszünk.

V.

A templomrom helyreállítását — mint említettük — Cseh István tervei, műleírása alapján végezték. A fal-

koronákat letisztításuk után szorított hézagú, vízzáró habarcsba rakott, általában 6—8 cm vastagságú fedőréteggel burkolták. Ettől csak néhány esetben tértek el, amikor értelemszerű kiegészítésre volt szükség. A támpillérek esetében a délnyugati falsarkon álló ép pillér mintájára történt értelemszerű kiegészítés. Az álló falmaradványokat, külső-belső felületüket javított mészhabarcos telehézagalással konzerválták. A román kori templomhajó és az apszis téglafalazatát több helyen ki kellett egészíteni, így a sekrestyébe vezető ajtó környékén, az ívsoros párkányrészlet alatti alábányászott szakaszon, továbbá az apszis más részein, ahol a falat helyenként a járósintig elhordták. A meglévő falakhoz menetelesen csatlakoztatott kiegészítéseket, illetőleg a sekrestyeajtó körüli nyílás befalazását egy sor, a falsíktól beljebb ugratott téglacsíkja választja el az eredetitől. (12. kép a—b.)

A templombelsőben a karzat alatt, a diadalívnel és az apszis előtt nyomokban talált lépcsőket kikévelt murvás betonból képezték ki, ugyanígy egyszerű, tagolásl nélküli a sekrestyébe vezető ajtó keretelése is. A karzat támpilléreinek, a diadalív lábuzatának és a boltvállaknak értelemszerű kiegészítése és megerősítése történt meg, a román kori hajó későbbi átboltozását a kezdősor kifalazásával érzékeltették. (12. kép c—d.) A sekrestyében a féltető eredeti magasságáig falazták fel a falakat s arra hódfarkú cseréppel borított védőtetőt készítettek. (Jelenleg ezt, az egyetlen zárható helyiséget a kis település halottasházának használják.)

A Rád-pusztai templomrom feltárása és konzerválása óta eltelt időben megépített szilárd burkolatú bekötőt ma már könnyen megközelíthetővé teszi a Balaton déli partjának ezt az értékes középkori műemlékét. Remélhetőleg az idegenforgalom ideirányítása megoldja a rom és környéke folyamatos gondozását is, mert enélkül csakhamar újra elborítja a maradványokat a burjánzó növényzet.

Éri István

Jegyzetek

- 1 Gerece P. éppen csak megemlíti: Magyarország műemlékei II. 726., Bp. 1906.; Békefi R.: A Balaton környékének egyházai és várai. Bp. 1907. 108. 25—26. kép.; L. még Ganthon I.: Magyarország művészeti emlékei. I. Bp. 1959. 182.
- 2 Dornay B.—Vigyázó J.: A Balaton és környéke. Bp. 1934. 332.; Radnóti A.—Gerő L.: A Balaton régészeti és történeti emlékei. Bp. 1952. 91.; Entz G.—Gerő L.: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 164. (Utóbbi — tévesen — a vegyes falazatú hajóhoz toldott „hosszhajóbővítés” eredményeként írja le a román kori hajórészt.)
- 3 A felmérés — Tattay György munkája — eredetije az OMF tervtárában.; Csányi K.: A Balaton környékének középkori templomai. Bp. 1935. 10.
- 4 Archäologische Forschungen im Jahre 1959. Arch. Ért. 1960. 261.; Az 1959. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 13. Bp. 1960. 91—92. — Itt jegyezzük meg, hogy a Somogy megyei lelőhelykataszterek alig ismernek Rád területéről leletet. Mindössze egy 1943-ban itt talált III. Béla éremről tudnak: Koczur É.: Somogy megye régészeti leletkatasztere. Régészeti Füzetek Ser. II.—13. Bp. 1964. 81.; L. még Draveczky—Sági—Takáts: A Somogy megyei múzeumok régészeti adataira. Kaposvár, 1964. 13. és az itteni „pálos kolostorról” 32.
- 5 Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Bp. 1896—1907. II. 70. és 82.
- 6 Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. Bp. 1—3.; L. még Wertner M.: Megjegyzések a „Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” című munkára. Turul XXI. 1903. 125.
- 7 Csánki D. szerk.: Somogy vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Baranyai B.: Somogy vármegye nemes családai. Bp. é.n. 592.
- 8 Erdélyi L.: A pannonhalmi főapátság története. I. Bp. 1902. 117.
- 9 Sörös P.: A pannonhalmi főapátság története. II. Bp. 1903. 164.
- 10 Erdélyi i.m. 785.

- 11 Sörös i.h.
- 12 Csánki i.m. 148.; Sörös i.h. — Itt jegyezzük meg, hogy jóságaik elidegenítésénél a nemzetség tagjai másoknál is adtak el birtokokat, így pl. 1257-ben bizonyos Rád a Tordon levő jóságá egyrészt a volt somogy megyei alesperesnek adta el; Karácsonyi i.m. 2.
- 13 Csánki D.: Magyarország történeti földrajza. II. Bp. 1894. 637.
- 14 Karácsonyi i.h.
- 15 Sörös i.m. 358.
- 16 Hazai Okmánytár. II. Győr, 1865. 147—148.
- 17 Sörös i.m. 165.
- 18 Sörös i.m. 77. és Erdélyi i.m. 311. skk.
- 19 Sörös P.—Rezner T.: A pannonhalmi főapátság története. III. Bp. 1905. 285—286.
- 20 Sörös—Rezner i.m. 187 skk.
- 21 Molnár Sz.: A pannonhalmi főapátság története. IV. Bp. 1906. 474.
- 22 Csánki D. szerk.: Somogy vármegye. Magyarország Vármegyéi és városai. Reiszig E.: Somogy vármegye községei. Bp. é.n. 104.
- 23 U.o.
- 24 Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. I. Bp. 1908. 190.
- 25 U.o. 191.; 196.
- 26 U.o. 797.; 816.
- 27 Csánki i.m. 104.
- 28 Entz—Gerő: i.m. 24.
- 29 Koppány T.: A Balaton-Felvidék román kori templomai. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei I. V. p. 1963. 81—114.
- 30 U.o. 85.; 87.; 89.; 90.; 92.; 92—93.; 94—95.; 97.; 105.; 106.
- 31 Sz. Czeglédy J.—Koppány T.: A balatonfüzfőmámai román kori templomrom. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. 1964. 141—160.
- 32 Kozák K.: A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. Arch. Ért. 1962. 232—233.

- ³³ Archäologische Forschungen im Jahre 1963. Arch. Ért. 1964. 266.
³⁴ Fitz J.: Jelentés az István király Múzeum 1958/59. évi tevékenységéről. Ásatások. Alba Regia II—III. Szfv. 1963. 103—114.
³⁵ U.o. 111.
³⁶ Parádi N.: A Hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégetőkemence. Arch. Ért. 1967. 20—38.
³⁷ U.o. 23.
³⁸ Zádor M.: Kaposvár. Bp. 1964. 29—36. — L. még Arch. Forschungen im Jahre 1964. Arch. Ért. 1965. 244—245. és C. Harrach E.: A Kaposvár-Szentjakabi (zselicszentjakabi) egykori bencés apátság. Műemlékvédelem 1964. 110.
³⁹ Genthon i.m. I. 392.; Békefi i.m. 114.
⁴⁰ Parádi i.m. 20.
⁴¹ Csánki i.m. (Somogy vármegye...) 66.
⁴² Csánki i.m. (Magyarország...) II. 65i.; 670—671.
⁴³ Genthon i.m. I. 35.
⁴⁴ Csánki i.m. (Magyarország...) III. 95.
⁴⁵ Genthon i.m. I. 46.
⁴⁶ Csánki i.m. Csánki i.m. III. 109.
⁴⁷ Csánki i.m. II. 795—796.
⁴⁸ Genthon i.m. I. 190.
⁴⁹ Csánki i.m. II. 766.
⁵⁰ Genthon i.m. I. 59.; Hell G.: Régi vasi templomok. I. A csempesz-kopácsi róm. kat. templom. Vasi Szle III. 1936. 99—108.

- ⁵¹ Kozák K.: Győr-Sopron megye középkori egyenes záródású templomairól. Arrabona 1965. 133—154.; U.ő: A románkori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem 1961—1962. Bp. 1966. 111—132.
⁵² Kozák i.m. (1966.) 129.
⁵³ Kozák i.m. (1965.) 154.
⁵⁴ Czeglédy L.—Koppány T. i.m. 150—153.
⁵⁵ U.o. 153.
⁵⁶ U.o.
⁵⁷ Czeglédy I.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu és temploma. Arch. Ért. 1964. 58 és 60.
⁵⁸ U.o. 58. (64. sz. jegyzetben).
⁵⁹ Entz G.: A csarodai templom. Művészettörténeti Értesítő 1955. 210.
⁶⁰ U.o. 210—211.
⁶¹ Entz G.: Nyugati karzatok románkori építészetünkben. Művészettörténeti Értesítő 1959. 130—142.
⁶² U.o. 142.
⁶³ U.o. 139.
⁶⁴ L. erre Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 68—138. alattiakat.
⁶⁵ Szabó I. i.h.
⁶⁶ Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. (Szerk. Sági Károly). Bp. 1966. 185.

Freilegung und Bestandschutz der Kirchenruine von Látvány-Rádpusztza

1959 wurde vom Verfasser am Südufer des Balaton, zwischen Balatonszemes und Balatonlelle, 5—6 km vom See entfernt, eine mittelalterliche Kirchenruine freigelegt deren Reste vom Landesinspektorat für Denkmalschutz gleichzeitig konserviert wurden.

Aufgrund der Ausgrabung und der architektonischen Beobachtungen konnten drei Bauperioden der Kirche festgestellt werden. Die erste aus Backstein gebaute kleine Kirche mit einem bogiges Apsisabschluß wurde an der Wend vom 13. zum 14. Jahrhundert mit einem größeren Schiff ergänzt, das ein Chor möglicherweise einen Frontturm und Stützpfiler hatte. Dann, während des 15. Jahrhunderts, wurde das romanische Schiff mit einer Sakristei ergänzt. Das Dorf mitsamt seiner Kirche ist während der

türkischen Besatzung, an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert endgültig zugrundegegangen.

Da der Aufenthalt vom Mitgliedern des Geschlechts Rád auf der Ansiedlung vom 12. Jahrhundert an feststellbar ist, nimmt der Verfasser an, die kleine romanische Kirche sei von diesem Geschlecht im 12. Jahrhundert gebaut worden. Er wirft den Gedanken auf, daß andere aus Dauerbaumaterial gebaute kleine Dorfkirchen mit bogigen Abschluß der Gegend seien ebenfalls im 12. Jahrhundert errichtet worden. Die Bauherren konnten meistens Mitglieder der ärmeren Geschlechter freien Rechtsstandes sein, die die kleinen Kirchen nach dem Modell der Klöster der bemittelten Geschlechter gebaut hätten.

Éri István

La mise à jour et la protection des ruines de l'église de Látvány-Rádpusztza

C'est en 1959 que l'auteur a mis à jour les ruines de l'église, sur la rive sud de Balaton, entre Balatonszemes et Balatonlelle, à quelques 5 ou 6 km du lac. En même temps, l'Intendance des Monuments historiques a procédé à la conservation des vestiges.

A la base des fouilles et des observation historico-architecturales, on a pu constater trois périodes de la construction de l'église. La petite église originale, bâtie entièrement en briques, au choeur hémicyclique, a été agrandi au tournant des XIIIe et XIVe siècles avec une nef relativement grande, munie d'une tribune (et peut-être aussi d'une tour fontale), appuyée de contreforts; puis, au cours du XVe siècle on a ajouté une sacristie à la nef de l'époque romane.

Le village et son église ont disparu au tournant des XVIe et XVIIe siècles, pendant la domination ottomane.

Partant du fait que dans l'habitat la présence des membres de la gent Rád est démontrable depuis le XIIe siècle, l'auteur suppose que c'est cette gent qui a fait bâtir la petite église originale en style roman, et il date le monument du XIIe siècle. Il suggère que les autres petites églises campagnardes de la région, ayant un choeur hémicyclique et bâties en dur, ont été élevées également au XIIe siècle, dans leur plupart par des membres des gents nobles mais ayant peu de moyens, à l'imitation des monastères fondés par les gents riches.

István Éri

Раскопки и консервация руин латрань-радуштайской церкви

На южном берегу Балатона, между Балатонсемешом и Балатонлелле, в пяти-шести километрах от озера, автор в 1959-м году раскопал руины средневековой церкви, которые тут же были Государственной инспекцией по охране памятников культуры консервированы.

В результате раскопок и наблюдений в смысле истории строительства можно определить три периода в строительстве церкви. Вначале это была маленькая церковка, построенная из чистого кирпича. На рубеже в XIII—XIV вв. к сводчатому святилищу пристроили больших размеров неф, укрепленный колоннами и имеющий хоры, а со стороны фасада колокольню. В XV веке к романскому нефу пристроили ризницу. Сама деревня и ее церковь были со-

вершенно разрушены во время турецкого нашествия на рубеже XVI—XVII вв.

Исходя из того, что в поселении, начиная с XII века доказуемо присутствие членов рода Рад, автор приписывает отроительство этой маленькой церкви в романском стиле членам семьи Рад и относит его к XII столетию. Он приходит к мысли, что и другие деревенские церковушки этой местности, имеющие сводчатые святилища и построенные из крепкого материала, выдерживающего время, тоже были построены в XII веке. В большинстве мест они были возведены членами бедных, но свободных по своему юридическому положению родов в подражание монастырям, воздвигнутым более богатыми семьями.

Иштван Эри

